

ВИДАВНИЧІ ЗАДУМИ П. А. ВЯЗЕМСЬКОГО

Ім'я П. А. Вяземського широко відоме історикам російської літератури і культури першої третини ХІХ ст. Талановитий поет і критик, непримиренний борець проти літературної рутини, виразник ідей прогресивного романтизму в мистецтві, соратник великого Пушкіна, Вяземський заслужено посідає одне з найпочесніших місць в історії суспільного руху названого періоду. Діяльність Вяземського не обмежується самою тільки літературною роботою. Наслідуючи приклади російських просвітителів ХVІІІ ст.— Новікова, Фонвізіна, Радіщева,— а також Карамзіна, які поєднували літературні заняття з видавничою діяльністю, Вяземський і у видавничій справі проявив неабиякий хист. У науковій літературі широко висвітлена участь Вяземського в організації таких періодичних видань, як «Московский телеграф», «Литературная газета» та «Современник»¹, проте це не охоплює всього кола видавничих починань Вяземського: з його листування довідуємося про декілька інших видавничих намірів, які диктувалися вимогами суспільно-політичного життя і які залишилися нездійсненими. Систематичне висвітлення основних видавничих задумів Вяземського є основним завданням статті.

До найбільш ранніх задумів Вяземського належить план видання арзамаського журналу. Вяземський був членом літературно-дружнього товариства «Арзамас» від початку його існування. Як один з найактивніших діячів «Арзамаса», він не вдовольнявся лише полемікою з ортодоксами літературного старовірства, що засіли в шишковській «Беседі любителів русского слова», і разом з однопдумцями, майбутніми декабристами М. І. Тургеневим та М. Ф. Орловим, намагався схилити арзамасців до розв'язання серйозних політичних завдань часу. Для ідейного впливу на молодь вони передбачали випуск суспільно-політичного журналу.

Вперше думка про видання арзамаського журналу була висловлена Вяземським у 1817 р. Йому ж належить і проект планованого видання. Головним завданням журналу Вяземський вважав «вплив на публіку». Пропонувалися і засоби найбільш ефективного впливу на маси, зокрема передбачалося «поділити видання на три розряди: Мораль, Словесність, Політика. У першому оголосити війну непримиренну забобонам, порокам і безглуздям. У другому вести ту ж війну з тими ж ворогами, які стріляють у нас, у здоровий глузд і смак з вікон «Бесіди» і Академії, але разом з тим, відучуючи публіку від поганих прикладів, привчати її до хороших і таким чином сполучати в руці силу руйнівну і творчу. У політиці задовольнитися викладами

¹ В. Г. Березина, Н. А. Полевой в «Московском телеграфе». — «Ученые записки Ленинградского ун-та», № 173, вып. 20, 1951; Е. М. Блинова. «Литературная газета» А. А. Дельвига и А. С. Пушкина, 1830—1831. Указатель содержания. М., «Книга», 1956; М. И. Гиллельсон. Письма А. Х. Бенкендорфа к П. А. Вяземскому о «Московском телеграфе». — В кн.: Пушкин. Исследования и материалы, т. III. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1960; В. В. Глинский. Загробный журнал Пушкина. — «Исторический вестник», 1897, № 1.

корисних заходів, вжитих чужими урядами для досягнення великої мети: сили і благоденства народів»². Для журналу Вяземський зобов'язався подавати статті, сатиричні вірші і театральні рецензії.

План арзамаського журналу, розроблений Вяземським, збігався з аналогічними планами М. Ф. Орлова та М. І. Тургенева. Але незабаром Вяземський був відірваний від друзів у зв'язку зі службовим призначенням восени 1817 р. на посаду секретаря канцелярії російського намісника у Варшаві, і справа з виданням журналу значно ускладнилася. Проте від свого задуму Вяземський не відмовився, він з нетерпінням чекав нових звісток про журнал. Так, 29 липня 1817 р. він писав О. І. Тургеневу: «Пришліть мені швидше арзамаські нові положення, якщо ви тільки здатні зробити коли-небудь порядну справу»³. Стурбованістю долею планованого видання проїнятий і лист Вяземського до того ж адресата від 23 квітня 1818 р.: «А що робить наш арзамаський журнал і журнальний бунтар Рейн?»⁴ Це питання було залишене без відповіді, очевидно, на цей час стала зрозумілою неможливість випуску суспільно-політичного журналу в Росії.

Та від здійснення свого наміру ініціатори не відмовились, тільки тепер друзі пропонували Вяземському взяти участь у видавництві нового прогресивного журналу — «Россиянин XIX века». Програма цього журналу була розроблена М. І. Тургеневим, активними співробітниками повинні були стати А. Куніцин, М. Муравйов, Ф. Глінка, М. Ф. Орлов. Вяземський схвалив новий задум друзів. У листі до О. І. Тургенева 24 березня 1819 р. він назвав задуманий журнал «вісником берега свободи», «голубом порятунку»⁵.

Невдовзі з'ясувалося, що і цей задум здійснити в умовах аракчєєвського режиму неможливо, і ось у 1820 р. М. Ф. Орлов пропонує Вяземському організувати видання політичного журналу у Варшаві. Вибір місця для видання російського суспільно-політичного журналу не випадковий. Варшава знаходилася тоді у центрі важливих європейських подій, крім того, як писав Орлов, там «відгомін європейського просвітительства більш віддається... Там хоч не існує вільне книгодрукування, але, у всякому разі, воно урочисто обіцяне...»⁶.

Метою видання журналу мав стати намір «сплести новий вузол для з'єднання двох народів». Для цього передбачалося широко ознайомлювати російського читача з польською літературою, а особливо інформувати про хід обговорення в польському сеймі так званої польської конституції, лицемірно обіцяної Олександром I польському народові. Вяземському, який брав безпосередню участь у виробленні польської конституції, вважаючи її кроком до створення конституції для Росії, дуже швидко довелося пережити гіркоту розчарування, пізнати фальш політики царизму у ставленні до польського народу, фальш, яка маскувала колоніальну суть конституційних витівок натхненника європейської реакції Олександра I. Вяземський уже в цей час прийшов до висновку про необхідність автономізації Польщі, першою передумовою якої повинно стати знищення самодержавства в Росії. «Не бути їм (полякам.— І. С.) вільними,— писав він М. Ф. Орлову у березні 1820 р.,— доки ми будемо в кайданах; не панувати у них законам, доки у нас божою милістю буде царювати самодержавство... Подай щирю руку братерства народові, з яким спорідненість наша вже незаперечна: спорідненість благоденства або бідувань. Один келих пити нам, не будемо каламутити його один одному і підкидати отруту...»⁷. Ці

² Арзамас и арзамасские протоколы. Под ред. М. С. Боровковой-Майковой. Изд-во писателей в Ленинграде, 1933.

³ Остафьевский архив князей Вяземских, т. 1. СПб., 1899, с. 77.

⁴ Там же, с. 184.

⁵ Остафьевский архив..., т. 1, с. 206.

⁶ Литературное наследство, т. 60, кн. I. М., 1956, с. 22.

⁷ Литературное наследство, с. 26.

інтернаціоналістські ідеї спільної боротьби поневолених народів проти спільного ворога — російського царизму — повинні були стати домінуючими в журналі «Российский наблюдатель в Варшаве».

Судячи з листа Вяземського до С. І. Тургенева від 20 вересня 1820 р., він мав серйозні наміри щодо видання журналу у Варшаві, але й там його спіткала невдача. «Я було намірювався постачати в Росію звістки про волю, надто помірковану і приборкану, звістки про дії тутешнього сейму, нам не байдужі... але, як я писав Орлову, в широченній спальні Росії ніякі будильники не допускаються, і я наміру свого не здійснив»⁸.

З перебуванням у Варшаві пов'язаний ще один видавничий задум Вяземського, про який дізнаємося з його листа до О. І. Тургенева від 1 серпня 1819 р., а саме переклад і видання польською мовою ряду творів російських авторів. Цей задум слід вважати одним із пунктів програми здруження двох братніх літератур і народів — російського та польського. Відомо, що у цей час Вяземський близько зійшовся з рядом видатних діячів польської культури (Немцевичем, Моравським, Осінським), яким він читав вірші російських поетів, особливо В. А. Жуковського. Так, ним були прочитані «Певец во стане русских воинов», «Послание к государю», «Двенадцать спящих дев»⁹. Саме у цей час, в атмосфері щирого творчого спілкування з польськими поетами, з-під пера Вяземського з'явилися рядки його вірша «Негодование», в якому автор, за власним визначенням, «співав свободу мовою неволі». Однак незабаром грізний окрик із Петербурга зруйнував усі плани Вяземського: у 1821 р. після чергової відпустки на батьківщину йому було заборонено повертатися до Варшави. Почався майже десятирічний період опали поета.

Під час перебування Вяземського в його родовому помісті Остаф'єво у нього визріває ряд творчих планів, одним з найцікавіших серед яких слід назвати задум антології французьких просвітителів. Намагання оволодіти творчою спадщиною французьких просвітителів XVIII ст. — це вияв однієї з основних закономірностей російського просвітництва першої чверті XIX ст. 18 листопада 1822 р. Вяземський ділився своїм задумом з О. І. Тургеневим: «Я сижду тепер на прозових перекладах з французької мови. По-перше, тут є і для себе вправління корисне; а по-друге, хочеться зробити книгу, якої у нас ще нема... Намір мій — скласти том з місць вибраних; другий — з різних творів цілих і невеликих, а за тим всім — рід словника біографічного тих письменників, з яких брав я данину. Зрозуміло, буду суворий у виборі уривків і віддам перевагу плодам перед квітами»¹⁰.

У той же день Вяземський ділився своїм задумом і з В. А. Жуковським: «Мені хотілося б на дозвіллі добудувати флігель до «Пантеона іноземної літератури» Карамзіна, і хотів би тебе мати своїм архітектором і помічником. Ось матеріали, які я взявся б доставити: декілька з листів Вольтера, уривки з Енциклопедії, зрозуміло, з статей літературних і філософських, із Даламберта кращі місця з *Essai sur les gens de lettres* або все повністю, тому що воно недовге й цікаве, найкрасномовніші місця із слів Томаса та інші уривки, які я викопав би там і сям»¹¹. Звертає на себе увагу намір Вяземського продовжити «Пантеон іноземної літератури», виданий ще в 1793 р. Карамзіним. Як популяризатор зарубіжної літератури, Карамзін був у цьому випадку для Вяземського прикладом. Правда, на відміну від попередника, який перекладав переважно белетристичні твори, Вяземському імпонували, за його словами, французи в особах Вольтера, Даламбера, Дідро та інших

⁸ Архив братьев Тургеневых, вып. VI, Пг., 1921, с. 8.

⁹ Остафьевский архив..., т. I, с. 277.

¹⁰ Остафьевский архив..., т. 2, с. 280—281.

¹¹ ЦГАЛИ, ф. 195, оп. 2, од. зб. 21.

буржуазних філософів-просвітителів XVIII ст. У листі до Жуковського від 9 січня 1823 р. Вяземський, ще раз підтверджуючи бажання здійснити свій видавничий задум, доводив, що «видання цієї книги — справа, не важка у виконанні, корисна для мови кожного з нас і для нашої спільної мови»¹². Неважко здогадатися, про яку саме «спільну мову» йдеться в словах Вяземського. Це стає особливо помітним, коли придивитися до авторського складу та тематики уривків, що повинні були ввійти до планованої книги. Обстеживши папку з перекладами Вяземського, сучасна дослідниця його спадщини В. Стефанович встановила, що вони складаються переважно з уривків французьких мислителів XVIII ст.: Ж.-Ж. Руссо, Дідро, Вовенарга, Рейналя, Сорена, Мабуля, Масільона, Лагарпа, Тома і Фенелона¹³. Найбільш упорядкованими й систематизованими є перші вісімнадцять фрагментів — ідейно закінчений цикл, що повинен був скласти перший том книги. Основною ідеєю, що пронизує весь цикл, є викриття пороків та злочинів абсолютистської влади і роздуми про освіченого монарха та його помічників. Тема ця була дуже актуальною для Росії першої чверті XIX ст., вона прямо перегукувалася з тогочасною російською дійсністю. У боротьбі з реакційними силами російського самодержавства Вяземський хотів зробити своїми помічниками французьких буржуазних просвітителів XVIII ст.

З листів Вяземського того часу довідуємося і про його намір організувати товариство для перекладання і видання книг. У цитованому вище листі до Жуковського (9 січня 1823 р.) Вяземський писав: «Ось ще прекрасна справа: періодичне видання критичне про іноземні книги, що виходять у світ... Тут теж праці небагато, а користь велика. Розливати будемо по Росії світло європейське; нам тільки своїм домашнім жити неможливо. Цей журнал міг би бути провісником товариства перекладачів для перекладу хороших, здорових книг, для утримання незаможних письменників, для оволодіння галуззю книжкової торгівлі, яка зараз в руках неписьменних крамарів. Зменшення потоку пустих перекладів повернуло б до читання людей добрих, що відчують потребу в читанні. А таких людей знайдеш у нас... Скільки засобів! Є де розійтися в благородній діяльності...»¹⁴

Прагнення Вяземського до благородної діяльності на літературно-просвітительській ниві, його боротьба за прогресивні літературно-художні та суспільно-історичні видання знаходили співчуття серед літературних однодумців. Зокрема, пропозиція про створення товариства для видання книг глибоко зацікавила О. Бестужева, і він жваво відгукнувся на заклик Вяземського. Але, надаючи першорядного значення організації такого товариства, декабрист Бестужев розцінював задум Вяземського як утопічний, нездійснений в умовах царсько-кріпосницької Росії. Найбільшу перешкоду до здійснення цього задуму Вяземського Бестужев вбачав у цензурних та урядових умовах Росії. 17 червня 1824 р. Бестужев писав Вяземському: «Думка ваша, люб'язний князю, про сформування товариства для видання книг належить до мрій поета, а не до прозаїчної істини нашого буття... Якими очима будуть дивитися на це цензори й міністри... Росію не можна порівнювати з Францією; у нас не дозволяють і читати енциклопедії, не тільки писати щось подібне»¹⁵.

Думка про видання прогресивного журналу не покидала Вяземського протягом усіх 20-х років. Вона диктувалася передусім незадовільним з його погляду станом російської журналістики того часу

¹² Русский архив, 1900, кн. I, с. 188.

¹³ В. Стефанович. Французские просветители XVIII в. в переводах Вяземского. — «Русская литература», 1966, № 3, с. 84.

¹⁴ Русский архив, 1900, кн. I, с. 188.

¹⁵ А. А. Бестужев-Марлинский. Сочинения. В 2-х томах, т. 2, М., ГИХЛ, 1958, с. 624.

і настійною суспільною потребою в друкованому органі прогресивних кіл російського суспільства. Не втішаючи себе великою кількістю назв періодичних видань, Вяземський відзначав передусім їх низьку якість. У рукописі статті «Известие о жизни и стихотворениях И. И. Дмитриева» (1823 р.) Вяземський писав: «Не кількість, а якість журналів наших скоріше заслуговує осуду. Звичайно, багато з них не відповідають поняттю про європейський журнал і можуть, як сказав хтось жартома і справедливо, бути названі збірниками або скриньками з іноземним товаром і деякими крихтами домашнього виробництва. Звичайно, журнал, щоб бути по-справжньому журналом, повинен мати свій рішучий колір, голос, своє сповідання, свій постійний напрямок...»¹⁶. Зрозуміло, що ця струнка програма перебудови всієї російської преси на зразок західноєвропейської в умсвах аракчеевського режиму була зовсім неприйнятна, тому що першою передумовою для її втілення було запровадження конституційних порядків у Росії.

Кроком до здійснення цієї програми став журнал «Московский телеграф», який видавався Вяземським і М. О. Полевым з 1825 р. Завдяки хистові Вяземського — видавця, редактора й автора — журнал незабаром став одним з найкращих періодичних видань першої третини ХІХ ст.

Основним напрямком літературно-критичної роботи Вяземського в «Московском телеграфе» було відстоювання кращих традицій передової російської журналістики, яка після поразки декабристів зазнала відчутних втрат. Вяземський намагався відстояти незалежність «Московского телеграфа», ставив питання про високу відповідальність літератора перед народом. Він вимагав від митця і вченого високої ідейно-політичної принципності у розв'язанні важливих естетичних та наукових проблем. «Не тільки поезія, історія, роман, а й образотворче мистецтво, науки, навіть чи й не точні, всі носять більший або менший відбиток того чи іншого політичного сповідання. Є ліберальний і є ультраароялістський живопис, лібералізм і ультраароялізм чуються в нотах музиканта і вгадуються в А+В неупередженого математика»¹⁷. Ці судження Вяземського не втратили свого значення і в наш час.

Робота Вяземського в «Московском телеграфе» була високо оцінена тогочасною критикою, а журнал заслужено вважався одним з кращих журналів тієї доби. Проте ідейні розбіжності в поглядах, які ставали з часом все помітнішими, привели в кінці 20-х років до розриву Вяземського з видавцем «Московского телеграфа».

У літературній біографії Вяземського період його співробітництва в «Московском телеграфе» вважається часом найбільш яскравого спадаху його творчих сил. Згадуючи згодом свою діяльність у журналі Полевого, Вяземський писав: «Я стояв на бойовій стіні, стріляв зі всіх гармат, партизанів, робив наїзди і під власним іменем, і під різними запозиченими іменами та буквами. Журнальний сищик все ловив на льоту»¹⁸.

У 30-ті роки Вяземський співробітничав у «Литературной газете» А. Дельвіга, «Современнике» Пушкіна, але ця його діяльність за ступенем активності не може зрівнятися з участю в «Московском телеграфе».

У другій половині 30-х років характер видавничих задумів Вяземського дещо змінюється: тепер він більше тяжіє до публікації мемуарних матеріалів. Це пояснюється загальною зміною його суспільно-політичних поглядів, відходом від магістральної лінії пошуків і боротьби нового покоління літераторів-різничинців, які в той час оволодівали основними ключовими позиціями в літературі.

¹⁶ ЦГАЛИ, ф. 195, оп. 1, № 1025.

¹⁷ «Московский телеграф», 1826, ч. 12, с. 61.

¹⁸ П. А. Вяземский. Полное собрание сочинений. СПб., 1878, т. 1, с. XLIX.

Про один з таких задумів довідуємося з листа Вяземського до М. Д. Писарева від 11 листопада 1837 р. Цей намір був викликаний смертю І. І. Дмитрієва. У листі, зокрема, говориться: «Ми зазнали з вами незабутньої і незамінимої втрати... Сподіваюся з часом зібрати свої спогади про нього і видати їх на завершення того, що я вже написав про нього при останньому виданні віршів його. З нетерпінням чекаю обіцяні Вами уривки з листів його до Вас і при нагоді скористаюсь і тими нотатками, які Ви повідомили мені при другому листі»¹⁹.

У літературознавчій літературі не раз цілком справедливо вказувалося на те, що оцінка Вяземським історико-літературної ролі Дмитрієва дещо завищена, інколи за рахунок приниження значення інших діячів літератури, особливо Крилова²⁰. Найбільшу заслугу Дмитрієва перед російською літературою Вяземський вбачав у розвитку літературної мови, у благодворному впливі на розвиток естетичних смаків та в утвердженні російського сентименталізму. Дмитрієв і Карамзін були для Вяземського уособленням всього найкращого, чим багата російська література XVIII ст., тому, природно, він міг сказати про смерть Дмитрієва: «З ним, здається, вдруге і остаточно вмер Карамзін і зійшла в могилу квітуча епоха нашої літератури»²¹.

Відомо, що саме Вяземському заповів Дмитрієв основну частину своєї епістолярної спадщини, сподіваючись, що він виявиться найбільш гідним спадкоємцем його літературного архіву. На основі листів Дмитрієва Вяземський мав намір упорядкувати і згодом опублікувати «книгу фактів» про Дмитрієва: Свою статтю «Известие о жизни и стихотворениях Ивана Ивановича Дмитриева» (1823) Вяземський вважав лише початком великої майбутньої роботи у цьому напрямку. Однак видати мемуарну книгу про Дмитрієва Вяземському не вдалося; в архівах Вяземського збереглися уривки незакінчених статей про Дмитрієва, але тільки одна стаття біографічного характеру — «И. И. Дмитриев» (1866 р.) — була закінчена, пізніше вона ввійшла до повного зібрання його творів.

На другу половину 30-х років припадає ще один задум Вяземського — видання суспільно-історичного збірника, який вміщував би в основному мемуарні матеріали та історичні документи. Уже в листі до Л. П. Северина від 7 жовтня 1836 р. знаходимо першу згадку про цей намір Вяземського: «А ти не маєш у своєму порте-фоліо що подарувати мені? Я хочу в майбутньому році видати щось на зразок літературного і історичного збірника...»²².

Над здійсненням цього задуму Вяземський працював довго і наполегливо, провівши значну підготовчу роботу. Збереглася розроблена ним Програма історичного та літературного збірника «Старина и новизна»²³, датована 1843 роком. Перший розділ збірника повинні були скласти матеріали з історії російської літератури XVIII ст.: уривки з ще не опублікованої монографії Вяземського про Фонвізіна, спогади І. І. Дмитрієва «О начале моего знакомства с Карамзиным», його ж матеріали до характеристики Державіна та записи про поета В. Петрова. Там же передбачалося опублікувати деякі листи Карамзіна, ряд віршів Ю. Нелединського-Мелецького, Тредіаковського, Радіщева та ін.

Вяземському вдалося зібрати й підготувати до друку цінні документальні матеріали російською, французькою та німецькою мовами:

¹⁹ ЦГАЛИ, ф. 195, оп. 1, од. зб. 1300.

²⁰ Н. И. Мордовченко. Русская критика первой четверти XIX века. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1959; М. И. Гиллельсон. П. А. Вяземский. Жизнь и творчество. Л., «Наука», 1969.

²¹ ЦГАЛИ, ф. 195, оп. 1, од. зб. 1329.

²² Русская старина, 1896, т. 85, с. 88.

²³ ЦГАЛИ, ф. 195, оп. 1, од. зб. 948.

тут знаходимо різноманітні матеріали для характеристики суспільно-політичного життя петровської епохи, Петра I, Катерини II, Павла I. Ряд документів стосується відомих історичних діячів XVIII ст.: Суворова, Шувалова, кабінет-міністра Волинського та ін. Під документами зроблено рукою Вяземського напис: «Нижчеподані рукописи, які маю намір надрукувати у збірнику під назвою «Старина и новизна», доручаю подати в цензуру кандидатові С.-Петербурзького університету Альберту Вікентійовичу Старчевському для зворотного мені повернення»²⁴. Приписка датована 19 листопада 1844 р.

Планований Вяземським збірник так і не побачив світу. Але його задум красномовно свідчить про жвавий інтерес Вяземського до вітчизняної історії, бажання зробити багато для того, щоб допомогти народові глибше пізнати своє минуле. І в цьому випадку проявлялася глибина усвідомлення Вяземським суспільно-історичного значення літератури, розкрилася його колосальна ерудиція, про яку так схвально відгукнувся В. Г. Белінський, сказавши, що «тільки один князь Вяземський зміг би у нас написати історію літератури російської у відношенні до суспільства так, щоб це була історія літератури і історія цивілізації в Росії від Петра Великого до нашого часу»²⁵.

Робота Вяземського щодо організації випуску історико-літературного збірника значною мірою підготувала ґрунт для видання з 1897 р. «Обществом ревнителей русского исторического просвещения» збірника «Старина и новизна» (всього вийшло 22 томи), в якому й були опубліковані зібрані Вяземським матеріали.

Розглянуті нами задуми Вяземського — цікаве і своєрідне явище в історії книговидавничої справи і суспільної думки. Пов'язані з суспільно-політичним розвитком країни, вони свідчать насамперед про те високе визнання, яке здобули друковані періодичні видання у прогресивних колах російського суспільства першої половини XIX ст.

I. N. SIROTINSKY

PUBLISHING INTENTION OF VYAZEMSKY

Summary

The intention of the magazine "Arzamas", a political magazine in Warsaw, critical-bibliographical edition on foreign literature, the activities of P. A. Vyazemsky in "Moskovsky Telegraph" and the other aspects of his activities as a publisher are considered against the background of the political struggle in Russia at the beginning of the XIX century.

²⁴ ЦГАЛИ, ф. 195, оп. 1, од. зб. 948.

²⁵ В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений. В 13-ти томах, т. 4, М., 1954, с. 454.